

СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВИХ ШКІЛ УКРАЇНИ В
ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

THE SOCIAL STATUS OF TEACHERS OF PRIMARY SCHOOLS OF
UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY

В статті досліджено, як змінювалося матеріальне становище народного вчителя України протягом другої половини XIX ст. в динаміці. Було показано, що з розвитком системи педагогічної освіти, підвищенням освітнього цензу вчителів, під тиском громадськості відбувалося поступове зростання соціального статусу народного вчителя.

Ключові слова: початкова школа, соціальний статус учителя.

Низький соціальний статус сучасного українського вчителя вступає у дисонанс із тими завданнями, які сьогодні стоять перед школою. Для ліквідації даної диспропорції, породженої кризою, слід вивчити історію даної проблеми.

Окремі аспекти соціально-правового статусу вчителів України в історичному аспекті вивчали В. Борисенко, Г. Непорожня, І. Зубков, В. Коваль, І. Коляда, Т. Столярчук, І. Яременко та ін.

Зокрема, Т. Столярчук здійснено ретроспективний аналіз впливу соціально-політичних та організаційно-політичних умов на працю вчителя народних шкіл України другої половини XIX ст.; І. Яременко вивчала умови прийняття на службу вчителя, соціально-матеріальні права, інституційні взаємовідносини з державними органами влади та земським керівництвом; розвідка І. Коляди присвячена реконструкції соціально-професійного портрета освітянської інтелігенції Наддніпрянської України другої половини XIX ст., порівнянню соціального, правового та матеріального становища її груп.

В нашому дослідженні ми ставили за мету показати, що боротьба за підвищення якості освіти в історичному плані узгоджувалася з поступовим підвищенням соціального статусу вчителів початкових шкіл.

Соціальний та правовий статус учителів початкової школи Російської імперії в другій половині XIX ст. був надзвичайно низьким. Вони перебували на самому дні освіченої частини тогочасного суспільства і громадськість у тій чи іншій формі постійно нагадувала про це владі.

Відомий дослідник, проректор Українського Вільного Університету у Мюнхені, Г. Васькович писав: „Учителі народних шкіл в царській імперії мали надзвичайно важке становище. Обставини, серед яких вони працювали, були нестерпні не лише з уваги на погані приміщення, тісноту, холод і брак шкільного приладдя, але також з уваги на дуже мізерну платню за свою працю. Їхня платня становила 10 – 15, а найбільше 25 карбованців місячно і тому їм доводилося працювати напівголодними, не кажучи вже про можливість придбання собі книжок для подальшого навчання і індивідуального розвитку. До важкого матеріального становища додавалося важке правне становище учителів, з уваги на різне „начальство”, яке верховодило над учителями, ... робило на них різні доноси. Командувати учителями намагалися: директор, інспектор, піп, поміщик, староста, поштмайстер та інші, а навіть шкільний сторож” [1, с. 14–15].

Навіть зовнішній вигляд і поведінка вчительки була суворо регламентована чиновниками: „Навіть в урочистих випадках життя вона повинна „одягати плаття з тканин гладеньких, без малюнків”, по можливості, темного кольору, і ніяких не модних покроїв. Стрічки й інші прикраси можуть бути допущені лише в дуже обмеженій кількості. Зачіска повинна бути гладенькою; дуже погано, якщо вчителька дозволяє собі „завиватися”... Словом, лише спеціально для вчительок визначається неможливим мати зовнішність, „привабливу для молодій людини”, – наслідком чого може бути заміжжя. Прийнято навіть думати, що вступ до шлюбу зовсім несумісний зі званням вчительки, і досить у багатьох місцях вчителькам „дозволено” виходити заміж лише за учителів... Заборонялося заміжжя й циркулярами начальства (як, наприклад, було в 1899р. в Яранському повіті), й простим звільненням тих, хто „провинився”, – як, наприклад, в 1902р. вчинили у Верхньодніпрянському повіті з учителькою за те, що з нею одружився фельдшер” [15, с. 83]. Деякі інспектори забороняли вчителям

і в неділю, і в свято залишати школу. Тільки на Великодні, Різдвяні та літні канікули вчитель міг кудись поїхати, отримавши дозвіл в інспектора [12, с. 39].

У той же час, на нашу думку, слід розглянути даний процес у динаміці, дослідити, як зростало матеріальне становище та покращувався правовий статус народного вчителя з роками.

В середині ХІХ ст. вчителями здебільшого були „вигнані зі служби чиновники, недоучки різних навчальних закладів, відставні солдати, писарі, які навіть не чули про існування педагогіки” [5, с. 39].

Оскільки школа тоді працювала лише від пізньої осені до ранньої весни, тобто під час перерви у сільськогосподарських роботах, то нерідко за вчителювання бралися й селяни, які оволоділи грамотою у тих же початкових школах чи шляхом самоосвіти. Це зумовило нікчемний вихідний стан соціального та правового статусу народного вчителя. Він – виходець із самих низів, який зумів завдяки освіті (досить незначній) піднятися на соціальній драбині трохи вище того рівня, на якому перебувала більшість батьків його учнів. Крім того, вчителювання в середині ХІХ ст. здебільшого розглядалося як побічний міжсезонний заробіток. Адже і дяк, і селянин-грамотій мали інші, важливіші джерела існування.

В ході реформ 60-х років на проблему педагогічних кадрів для початкових училищ у державному масштабі уваги звернуто не було. А ось земства, громадськість вже при першому знайомстві зі станом народної освіти оцінили всю гостроту проблеми відсутності педагогічно освічених вчителів.

У 1862 р. про гостру потребу в спеціальних закладах для підготовки вчителів народних училищ писав на своїх сторінках український часопис „Основа”. У 1865 р. Єлисаветградська повітова управа, вивчивши роботу початкових сільських шкіл повіту, дійшла висновку, що дані заклади працювали неефективно, головним чином, через низький рівень підготовки вчителів, тож „потрібно почати не з відкриття шкіл для дітей, а для викладачів” [17, с. 460]. У 1866 р. в доповіді Катеринославським губернським земським зборам М.О. Корф підкреслював: „Якщо земства бажають серйозно взятися за

народну освіту, то вони повинні піклуватися передусім про підготовку народних учителів” [16, с. 130].

Перша спеціальна педагогічна школа в Україні для підготовки народних учителів відкрилася у 1862 р. у приміщенні Київського університету за активної підтримки М.І. Пирогова. У 70-х роках ХІХ ст. почали з’являтися урядові учительські семінарії (за Положенням 1870): Херсонська (1871), Аккерманська (1872), Вовчанська, Ново-Бугська, Острожська (1874), Преславська (1875), а пізніше церковно-учительські школи. Вчителів для міських училищ готували Глухівський (1874) та Феодосійський (1874) учительські інститути.

Освітній ценз народних учителів почав зростати. Вчительство зростало і кількісно, і якісно. На межі століть, у 1899 – 1900 рр., в Херсонській губернії було обстежено більше півтори тисячі народних учителів всіх типів початкових шкіл, „освітній ценз яких в більшій або меншій мірі визначився” [8, с. 66]. Серед учителів 33,2% – закінчили вчительську семінарію; 16,4% – мали домашню освіту; 10,5% – отримали свідоцтво на звання вчителя; 8,2% – закінчили або колись навчалися в духовних семінаріях; 7,2% – закінчили двокласні початкові школи; 4,9% – церковно-приходські й інші початкові училища. Серед учительок найбільше було таких, хто закінчив єпархіальне училище – 26,7%, гімназії – 19,7%, прогімназії – 18,5%, педагогічні курси – 7,3%, одержав свідоцтва на звання вчителя – 12,3%. Із зібраних статистичних даних херсонські земці зробили такий висновок: „Учителі зі спеціальною професійною підготовкою складають лише третину всього вчительського персоналу. Якщо ж до них приєднати й тих, хто має вищу освіту, середню закінчену й незакінчену..., то всіх учителів з порівняно високим цензом буде дещо більше половини (53,2%). До цієї групи, хоча й умовно, слід приєднати ще тих, хто одержав свідоцтво на звання вчителя, тоді контингент учителів із задовільною підготовкою значно збільшиться і становитиме майже дві третини від усіх” [8, с. 68].

У Волинській, Київській та Подільській губерніях земства з’явилися лише у 1903р., тому земських шкіл тут майже не було. У 1904р. у цих губерніях

77,5% шкіл були у духовному відомстві, 22,2% – підпорядковувалися Міністерству народної освіти, і лише 0,3% шкіл були земськими.

Більшість учителів однокласних міністерських та світських шкіл були з числа тих, хто витримав спеціальний іспит й одержав свідоцтво на звання вчителя (44 – 52%) або закінчив учительську семінарію (46 – 55%). Учительки переважно мали середню освіту (68 – 100%) і частково витримали спеціальний іспит (25 – 31%). У церковних школах контингент учителів і вчительок мав нижчий освітній ценз. Серед учителів переважали ті, хто витримав спеціальний іспит (61 – 79%). Без освітнього цензу було 16 – 31% вчителів. Серед учительок середню освіту мали 46 – 50%; витримали спеціальний іспит – 34 – 38%, не мали освітнього цензу 11 – 19%. В цілому, освітній ценз учительок був вищим, ніж учителів. У двокласних школах освітній ценз вчителів був дещо вищим [13, с. 286].

В силу того, як зростав освітній ценз учителя, як він відходив від стану селянина-грамотія або дячка-п'яниці, який з осені до весни вчив селянських дітей грамоті, як він наближався до стану інтелігента, „третього елемента”, зростало і його матеріальне становище. Вчительські гроші із зимового підробітку перетворювалися в основний заробіток.

У 60-х роках XIX ст. вчителі одержували платню за свою роботу від сільських громад. А земства видавали лише певну „допомогу” й „нагороди” вчителям. У 70-х роках ситуація почала змінюватися. „Земства все більше і більше збільшують допомогу, „нагороди” перетворюються у „доплати” до платні; потім ці доплати у 80-х роках складають уже більше половини платні, а з 90-х років і більшу його частину”, – писав В. Веселовський [2, с. 585].

На рубежі століть середня платня вчителів була 250 – 300 руб. на рік. Початкова платня у ряді випадків не перевищувала 100 руб. хоча максимальна платня, яку платили земства в Таврійській губернії сягала 800 руб. Почали з'являтися різні матеріальні заохочення вчителям, вводилися процентні надбавки за педагогічний стаж, утворювалися пенсійні каси, товариства взаємодопомоги вчителів. З 1899р. Чернігівське губернське земство утворило спеціальний фонд у 25 тис. руб. для надання допомоги на навчання дітям

вчителів [2, с. 584]. У 1910 р. у земських школах Київської губернії 61% учителів і вчительок одержували платню в 360 руб., 39% – 400 – 500 руб., і в одній школі – 600 руб. [18, с. 56].

У 1911 р. основна платня у всіх міністерських однокласних однокомплектних школах Волинської губернії становила 360 руб. у рік, в однокласних дво - і багатокомплектних – платня завідуючого становила 420 руб. У завідуючих двокласних початкових шкіл платня була 450 – 500 і навіть 600 руб. Матеріальне становище вчителів церковно-приходських шкіл було значно нижчим, а вчителів міських шкіл – вищим.

Основні оклади вчителів Київської та Подільської губерній в 1911р. в однокласних церковно-приходських школах були такими [13, с. 290]:

Вчителів (%), які одержували:	Київська губернія	Подільська губернія
Менше 100 руб.	8,4	6,8
100 – 150 руб.	10,8	8,1
150 – 200 руб.	9,2	14,1
200 – 250 руб.	51,7	21,8

У той же час у Маріупольському повіті в 1913р. було підраховано, що для самотнього вчителя „прожитковий мінімум складав 467 руб., для сімейного – 881руб. [4, с. 374].

У деяких школах України навіть на початку ХХ ст. практикувалася натуроплата праці вчителям. Так у Київському повіті Київської губернії у Мар'янівській школі учитель одержував 60 руб., 5 десятин землі та 60 пудів жита; учитель Осиковської школи – 50 руб., 4 десятини землі та 50 пудів жита, учитель Старицької школи – 56 руб., 35 фур дров на опалення, 2 десятини орної землі, 1 десятину луків і 72 пуди жита [11, с. 73].

Основні оклади вчителів у 1911р. земських шкіл Київської губернії і міністерських шкіл Подільської губернії представлена в таблиці [13, с. 290]:

Вчителів (%), які одержували:	Київська губернія. 1-кл. і 2-кл. школи	Подільська губернія	
		1-кл. школи	2-кл. школи

300 – 360 руб.	53,8	86,0	49,1
360 – 449 руб.	17,4	10,5	13,1
450 – 499 руб.	22,2	2,9	21,7
500 – 600 руб.	6,5	–	15,5

Крім основного окладу вчителі мали ще різні доплати та пільги. Уніфікованої системи доплат не було, все залежало від волі того чи іншого земства, міського самоврядування, відомства.

У Київській губернії було встановлено три п'ятирічні надбавки по 60 руб. кожна за педагогічний стаж. Крім того у цій губернії багато вчителів одержували додаткову оплату за викладання необов'язкових предметів: за викладання співів – 50 – 60 руб., ручної праці – 50 – 100 руб., гімнастики – 36 – 60 руб.; за завідування народними бібліотеками додатково одержували 60 руб., за народні читання – 1– 1,5 руб. за кожне, за недільні й вечірні заняття тощо.

У Волинській губернії всі вчителі сільських міністерських і церковно-приходських шкіл користувалися безкоштовною квартирою, опаленням й освітленням. Кращі вчителі одержували щорічні премії від 10 до 25 руб. У цій губернії також надавали підйомні 50 руб. для переїзду на нове місце роботи та лікарняні 50 – 100 руб., але їх видавали рідко через забюрократизованість процедури їх призначення [13, с. 290].

Для порівняння: у 1911 р. попечитель Київського навчального округу П.О. Зілов одержував платню 4500 руб., на харчування – 2000 руб., квартирних – 2000 руб., разом – 8500 руб., а начальник канцелярії цього округу В.Є. Цихоцький відповідно – платню 1000 руб., на харчування 1000 руб., квартирних – 1000 руб., разом 3000 руб. [11, с. 1].

Тож учитель одержував у 10 разів менше, ніж начальник канцелярії навчального округу та в 25 разів менше, ніж попечитель.

Для коректного порівняння співвідношення платні вчительської праці слід також мати на увазі рівень прибутку країни на душу населення. У 1913 р. Україна за цим показником дещо випереджала Румунію, Грецію та деякі інші

країни південно-східної Європи, але відставала від Італії у 2, Німеччини – 3, Франції – 3,5, Англії – 4,5, США – 6,7 разів [6, с. 119].

З урахуванням рівня прибутків на душу населення учительська платня в Україні та на Заході суттєво не різнилася. Вона була значно вищою, ніж у людей фізичної праці. Але поступалася платні спеціалістів багатьох інтелігентних професій. Про це М.Корф писав так: „Люди завжди цінують найближчі, безпосередні, негайні результати вище ніж вагоміших, але віддалених... Тому знаменитому лікарю платять сотні рублів за нараду в декілька хвилин, а педагогу, на словах вельми цінному й шанованому, платять копійки за годинну роботу” [7, с. 27].

На нашу думку, матеріальне становище вчителів України було дійсно достатньо важким. Ця обставина поряд із значним збільшенням кількості шкіл у 10 – ті роки ХХ ст. була причиною того, що педагогічний стаж менше 5 років мало 45 – 58% вчителів і 53 – 68% вчительок початкових шкіл Київської губернії [13, с. 291].

У той же час слід мати на увазі, що більшість населення імперії становили селяни. Ще досить значним був прошарок робітників. За своїм матеріальним становищем народний учитель стояв значно вище цих прошарків населення.

Сьогодні важко уявити, що на Волині завідуючим сільських шкіл надавалася ще й прислуга [13, с. 290]; що вчитель Єлисаветградського вищого початкового училища міг просити допомогу в 200 руб. зі спеціальних коштів училища для поїздки на Кавказ для лікування на мінеральних водах і освітянське керівництво підтримало його клопотання [14, арк. 108].

У звіті про педагогічні курси при Єлисаветградському міському шестикласному училищі за 1910 р. читаємо: „У більшості випадків слухачі педагогічних курсів – це діти дуже бідних батьків, які, трапляється, витрачають своє останнє майно, жертвують своїм останнім, іноді й живим інвентарем господарського вжитку, щоб дати сину закінчити курс і одержати місце, яке для таких осіб є ідеалом економічного добробуту” [9, с. 65]. Крім омріяного добробуту випускник навчального педагогічного закладу одержував

учительське звання, яке відкривало молодій особі шлях у „третій елемент”, земську інтелігенцію. Крім того, юнаки одержували право на пільгу по відбуванню військової повинності.

Сільська школа, а отже і сільський учитель працювали всього півроку: з осені до весни. Вчителі прагнули на канікулах поспілкуватися, помандрувати. Земства, шкільне керівництво сприяли цьому. Для вчителів постійно організовувалися літні педагогічні курси, на яких вчителі нерідко забезпечувалися проїздом, проживанням, харчуванням за рахунок організаторів курсів.

Деякі земства за свій рахунок організовували поїздки вчителів на педагогічні виставки, екскурсії до великих освітніх центрів тощо. Наприклад, Курське земство влітку 1902 р. направило 30 народних вчителів у поїздку за маршрутом: Курськ – Київ – Одеса – Севастополь – Ялта – Харків – Курськ. На прийом учителів Одеська міська управа виділила 200 руб. Одесити оплатили деякі екскурсії гостей, а також влаштували для них декілька званих обідів. Гостинність одеських освітян була такою, що гості замість 3 – 4 днів за планом, провели в Одесі 6 незабутніх днів [10, арк. 16]. Можна навести ще чимало прикладів турботи про вчителів початкової школи.

Якщо ж говорити про правову захищеність учителя, то вона не була нижчою, ніж у більшості підданих імперії. У цьому контексті слід зазначити, що лише у 1904 р. відмінено тілесні покарання селян, але наступну революцію придушували не лише розстрілами, але й масовим застосуванням нагайок і не лише до селян. Били робітників та студентів, гімназистів та інтелігентів, били всіх без розбору, суду й встановлення вини. Дослідник історії тілесних покарань в імперії М. Євреїнов писав: „У Вороньках Переяславського повіту, наприклад, на сільському сході один мужик виголосив промову про необхідність улаштувати двокласну школу. Уряднику, який теж був тут присутній, здалися ці слова злочинними; він зараз же, не гаючи часу, побив оратора й заарештував його. Земський начальник, князь Голіцин, заарештував 12 чоловік селян за те тільки, що вони не зняли шапок, коли він з'явився на сході. У караульному домі арештовані були тяжко побиті стражниками” [3, с. 217].

Висновки. За піввіковий термін учительство пройшло складний еволюційний шлях. Воно вийшло з глибин народу, з самих низів його освіченої різночинної частини. Першими вчителями були дячки, відставні дрібні чиновники й солдати, недоучки різних навчальних закладів, селяни-грамотії тощо. Подібний рівень підготовки та складу вчительства зумовлювали його вихідний, досить низький соціальний статус та матеріальне забезпечення. З розвитком системи педагогічної освіти, підвищення вимогливості до освітнього цензу вчителів, якісних змін вчительської корпорації, все голосніше лунали голоси про необхідність поліпшення матеріального забезпечення народного вчителя і відповідно зростання його соціального статусу в суспільстві.

Об'єднані зусилля вчителів і громадськості хоча й повільно, але почали приносити свої результати. На початку ХХ ст. земства, влада вживали різні заходи для поліпшення матеріального становища учителя: зростали їхні оклади, вводилися різні надбавки, запроваджувалося пенсійне забезпечення, започатковувалися нові вчительські товариства взаємодопомоги, все частіше влаштовувалися педагогічні курси, відкривалися вчительські бібліотеки тощо.

Матеріальне становище вчителя було в цілому значно кращим, ніж у селян та робітників, дітей яких вони навчали, тобто кращим, ніж у переважної більшості населення імперії. В той же час учитель перебував на найнижчій сходинці соціальної драбини серед освіченої частини суспільства. Рівень його матеріального забезпечення не відповідав уявленням про соціальні стандарти освіченого різночинного прошарку суспільства. Не відповідав він і важливості тих завдань, яке покладало суспільство на школу. Тому голоси про незадовільний матеріальний статус народного вчителя продовжували лунали і з початком нового ХХ століття.

Список використаних джерел

1. Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905-1920) / Г. Васькович. – Мюнхен, 1969. – 226с.
2. Веселовский Б. История земства за сорок лет / Б. Веселовский. – СПб.: Изд. О. Поповой, 1909. – Т.1. – 724с.

3. Евреинов Н. История телесных наказаний в России / Н. Евреинов. – [репринтное изд.] – Белгород: Пилигрим, 1994. – 235с.
4. Журнал Мариупольского уездного земского собрания чрезвычайной сессии 20 марта 1903 года // Державний архів Донецької області, ф.110, оп.1, спр.24, арк.374.
5. Королёва Н.Г. Земство на переломе (1905 – 1907гг.) / Н. Королёва. – М., 1995. – 263с.
6. Коропецький І.С. Дещо про минуле, недавнє минуле та сучасне української економіки / І. Коропецький. – К.: Либідь, 1995. – 238с.
7. Корф Н. Итоги народного образования в европейских государствах / Н. Корф. – СПб: Тип. Н.Хана, 1879. – 141с.
8. Краткий обзор начального народного образования в Херсонской губернии за 1899 и 1900 годы. – Херсон: Тип. О. Ходушиной, 1903. – 117с.
9. Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1910 г. – Елисаветград: Тип. Елисаветградского земства, 1911. – 438с.
10. О проведении съезда народных учителей Одесского земства // Державний архів Одеської області, ф.16, оп.105, спр.19, арк. 41 – 43.
11. Памятная книжка народных училищ Киевской губернии на 1911 год. – Умань: Энергия, 1911. – 298с.
12. П.Б. З життя народної школи // Світло. – 1912. – № 1. – С. 37 – 41.
13. Первый общеземский съезд по народному образованию 1911 года. – Заключительный том. – М.: Тип. С.Яковлева, 1912. – 301с.
14. Переписка с Елисаветградским городским шестиклассным училищем // Державний архів Кіровоградської області, ф.369, оп.1, спр.28, арк. 108.
15. Петрищев А. Из заметок школьного учителя / А. Петрищев // Русское богатство: ежемесячный литературный и научный журнал. – 1904. – №10. – С.80 – 84.

16. Постановление Екатеринославского губернского земского собрания декабрьской сессии 1866 года. – Екатеринослав: Тип. Я. Чаусского, 1867. – 249с.
17. Систематический свод Постановлений Елисаветградского уездного земского собрания за 1865–1895 гг. / Сост. Е.И. Борисов. – Елисаветград: тип. Гольденберга, 1895. – 897с.
18. С.Р. Становище початкової освіти в Київському земстві // Світло. – 1912. – №5. – С. 56 – 57.

The article examines how financial situation of Ukrainian people's teacher was changed during the second half of the XIX century dynamics. It was shown that the development of the system of teacher education, increasing educational qualifications of teachers, under public pressure, caused the gradual growth of the national social status of teachers. In scientific use little-known sources and archival documents was introduced.

Over half a century has passed difficult period the teachers evolutionary path. It came from the depths of the people, the most educated of his rank and file of different ranks. The first teachers were deacon, retired minor officials and soldiers dropout different schools hramotiyi peasants. A similar level of training and of teaching have shaped its source, rather low social status and material security. With the development of teacher education system, increasing demands to the educational qualifications of teachers, teacher quality changes corporation louder voices on the need to improve the people's material support teachers and therefore increase his social status in society.

The combined efforts of the teachers and the public though slowly, but began to bear results. In the early twentieth century. zemstvos authorities used various measures to improve the financial position of the teacher, their growing salaries, introduced various allowances, establishing the pension, new teachers started: Mutual societies are increasingly held educational courses, Teacher opened library.

Financial position of teachers was generally much better than the peasants and workers, the children they teach, that is better than the vast majority of the empire. At the same time the teacher was on the lowest rung of the social ladder among the educated part of society. The level of financial support it did not meet the standards of the social

Raznochinnaya educated stratum of society. He answered and importance of the tasks which society pinned to school. So the voices of the poor financial status of teachers continued to be heard a new beginning of the XX century.

Keywords: primary school, the social status of the teacher, zemstvo.